

УДК 322.94 (100) : «1944-1966»

«ЗАГРОЗЛИВА» РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ ТА КОНТРУДАРИ ДЕРЖАВИ 1944-1960-х рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ОДЕСЬКОЇ ЄПАРХІЇ)

Галина Кязимова

Одеський національний морський університет
Україна, 65029, м. Одеса, вул. Мечникова, 34
e-mail: sineva2009@gmail.com

Сучасну духовну ситуацію в українському суспільстві без перебільшення можна назвати критичною. Відмовившись від попередніх більшовицьких ідеалів, які, хоч і формально, але певним чином спрямовували моральне життя радянських людей, суспільство виявилось повністю дезорієнтованим щодо цих питань, майже забувши поняття духовності та моральності. Єдиним інститутом, який не змінив своїх моральних та духовних орієнтирів, залишається православна церква, тим більше, що до неї, на жаль, досить повільно, але з надією повертаються мільйони наших співвітчизників. У зв'язку з цим, збільшений інтерес суспільства до питань релігії та церкви, відносин церкви та держави є природною й актуальною рисою сьогодення. Розуміння не лише науково-теоретичних факторів, які формують різні форми цих відносин, зараз виступає як визначальне питання, а, передусім, з'ясування відповідей на практичні проблеми відносин церкви та держави. Саме питання досягнення справжнього порозуміння як міжконфесійного, так і суспільно-конфесійного, обумовлює актуальну потребу та прикладне значення вивчення даної проблеми у непростій ситуації сучасної української спільноти.

У радянські часи тематика релігійних, державно-релігійних відносин висвітлювалась у заідеологізованому, негативному й атеїстичному дусі. Із середини 1980-х років в умовах перебудови починає поступово змінюватися ставлення держави до церкви і питання про роль церкви у житті радянського суспільства, репресивна політика радянської влади відносно церкви та священнослужителів, діяльності православної церкви у роки війни привертають неабияку увагу істориків. Суттєве місце посіли доробки, які висвітлювали стосунки церкви та держави за ознакою

конфесійної або регіональної приналежності. Особлива увага приділялася державно-релігійним відносинам перед війною та у 1939-1944-х роках. Цим питанням присвячені монографії та низки статей Лисенка О., Панченка П., Волошина Ю., Михайлуци М., статті Владиченка Л., Помаз Ю., Луковенка І. й інших науковців. Характерною рисою досліджень є зацікавлення до певних регіонів України – Півдня (у роки окупації – Трансністрії), Донбасу, Волині, Західної України.

Автор даної статті прагнув на прикладі одеського регіону показати суперечливий і непримиримий з боку радянської влади характер ставлення до православної церкви з періоду звільнення міста Одеси від німецько-румунської окупації і до 1960-х років. Саме у трагічні роки війни влада у пошуках будь-якої опори, починає загравати із церквою, але як тільки небезпека відійшла, вектор її поведінки неухильно змінюється. Прагнення народу мати право сповідувати Бога, відвідувати церкву (що у роки війни для багатьох людей було єдиною віддушеною) для влади не представляло наріжну проблему.

У квітні 1944 року Одесу та Одеську область було звільнено від окупації. Спеціально створена комісія мала зібрати інформацію про збитки, які окупанти нанесли культурним цінностям міста. Серед наявних даних сумні факти про зруйнування 179 шкільних навчальних закладів. Майже все майно шкіл було розграбовано; окупанти вивезли багато книжок XIX ст. Воронцовського фонду університетської бібліотеки, обладнання лабораторій хімічного, фізичного та біологічного факультетів університету; у приміщенні кредитно-економічного інституту під час окупації було розміщено військовий склад, і тому всю матеріальну базу установи було зни-

щено, більш того, окупанти при відступі спалили учбовий корпус.

Така ж невтішна ситуація була з педагогічним інститутом – протягом евакуації загинуло все його майно, гуртожиток було розграбовано ще під час оборони. Консервний інститут теж залишився розграбованим (але радянськими людьми!) – відразу після визволення тут було розташовано військовий шпиталь і, коли він виїхав звідти, вивезли все: виламували віконні рами, замки, вирізали навіть лінолеум. Суттєвий збиток окупанти нанесли художньому училищу – під час війни тут було розташовано казарми, а при відступі вивезено унікальні книжки, обладнання для навчання майбутніх митців, фарби тощо.

У той же час, замість 9 храмів, які діяли в Одесі напередодні війни, румуни залишили 67! І одесити нетерпляче чекали як визволення, так і певної реакції радянської влади на цю ситуацію [1].

Як тільки місто було звільнено та почалося налагоджування діяльності місцевих органів влади, організувалася і робота уповноважених у справах Руської православної церкви. Влада була стурбована тією релігійною спадщиною, що залишили румуни. В Україні роботу з реєстрації храмів, встановленні відносин із церквою, контролем за її діяльністю очолив письменник і громадський діяч П. Ходченко. Чисельні втаємничені інструкції та рішення державних органів, листи й інструкції самого Ходченка відносно реєстрації діючих храмових споруд і релігійних громад, лише підсилювало у людей і без того існуючу недовіру до влади, підозру у підступності її намірів щодо церкви, відсутності щирих і відвертих державно-церковних відносин [2].

Підстав у радянської влади до хвилювань було чимало, оскільки картина, що предстала перед визволителями була маловтішною: піднімати з руїн потрібно було не лише економіку, а відновити в усіх сферах життя головне – вплив марксистсько-ленінської ідеології.

Не зволікаючи з часом вже на одному з перших засідань бюро Одеського обкому партії піднімалося питання про морально-політичний настрій населення міста й області. Комуністи, які брали слово, підкреслюва-

ли, що «розтління населення проводилося через складну та розгалужену систему пропаганди, як друкарської, так і усної, через газети, мистецтво, релігію та школу. Однією з форм ворожої пропаганди у період окупації були кафедри вищих навчальних закладів, звідки підносилися антикомунізм і мракобісся. В ідейному поневоленні людей, – підкреслювали промовці, релігійна пропаганда посідала одне з перших місць. Гра на релігійних відчуттях населення була у роки окупації кращою формою поширення антинаукового мислення» [3].

Через декілька місяців, у жовтні 1944 р. обком партії збирає обласну нараду, де головним питанням (це коли місто у руїнах! – Г.К.) виступає пропаганда й агітація серед населення. На що вона має бути спрямована? Нарада чітко сформулювала: на науково-просвітницьку, тобто комуністичну й антирелігійну пропаганду. «Ми повинні, – проголошували учасники, – протиставити ворожій ідеології свою контрпропаганду! Ми стикалися з такими фактами, що серед деяких вчителів буржуазний і релігійний дурман настільки сильний, що вчителька вдень читає лекції з біології, фізики, а увечері до вечерні йде до церкви молитися Богові, та і до того веде із собою своїх учнів! Другий факт, – шаліли пропагандисти, – наші товариші вирішили так: раз війна і покійний товариш Ярославський не з нами, помер, ніхто марксистко-ленінською та релігійною контрпропагандою не займається!».

Оратори звертали увагу і на те, якою актуальною є боротьба з наслідками ворожої пропаганди, з ненависною релігією, з урахуванням вказівок товариша Сталіна про те, що кадри вирішують все: «в районах у підборі агітаторів був несерйозний підхід – шукали агітатора, а він знаходився у церкві, хрестив дитяти!». Внаслідок гарячих промов було прийнято спеціальне рішення «Про науково-просвітницьку пропаганду, про широку пропаганду природно-наукових знань, про методи боротьби з безкультур'ям і забобонами» [4].

Головним джерелом інформації, як відомо, рупором партії у післявоєнні часи була газета, саме вона мала першою втілювати у життя рішення партії. Отже, редактор обласної газети Лівшиц не лише з обуренням кон-

статував факти «розгулу релігії», а на одному з партійних зібрань ділиться зі слухачами: «Я зайшов у церкву. Звичайний день. У ній священиків – 5-6 чоловік, всі сповнені відчуттям своєї гідності. Обстановка урочиста. Хто там стоїть? Від малих до старих, і вони вимолювали в Господа Бога, щоб він зберіг життя їхніх мужів! (навіть на це люди не мали права!? – Г.К.). Були там навіть майори!». Промовець схвилювано звернувся до активістів: «А що ми протиставляємо цьому?». Лівшиц навіть не посоромився сказати таким же «лівшицам», що він «поспішив вийти, щоб самому від цієї обстановки не стати віруючим! Чому у нас немає у клубах тієї чистоти, що у церквах, де люди упорядковують все? Не можна жаліти для цього засобів!» – закликав наприкінці редактор [5].

Водночас із закликами поширити антирелігійну пропаганду, не шкодувати для цього засобів, радянська влада продовжувала позитивно ставитися до потреб церкви. Така суперечність ставлення держави до церкви полягала, наприклад, у Постанові Ради Народних Комісарів СРСР від 1 грудня 1944 року, яка забороняла закриття церков, що діяли, якщо вони були зареєстровані в установленому порядку. Завдяки цьому, чисельність церков, молитовних будинків і монастирів в Одеській області з 1946 до 1949 року зростала: якщо у 1946 р. церков і молитовних будинків було 190, у 1947 р. – 257, то у 1949 р. – 295, а монастирів – у 1946 р. – 1, 1947 р. – 2, 1949 р. – 3 [6].

Реалізуючи вказану постанову, Одеський виконком підписує зі Святопантелеймонівським монастирем договір від 3 серпня 1944 року, згідно з яким будівля монастиря передавалася останньому у безстрокове користування на підставі рішення Кагановичської районної Ради. На аналогічних умовах переходили церкви у БЕЗКОШТОВНУ та БЕЗСТРОКОВУ оренду приміщення Іллінського монастиря на вулиці Пушкінській [7]. Виконання установки на підтримку потреб церкви доходило навіть до того, що Уповноважений Ради у справах православної церкви при Раді Міністрів СРСР писав листи начальникові Глававтозбуту Міністерства автомобільної промисловості СРСР з вимогою не затримувати відвантаження заводом автомашин для Одеської єпархії [8]. На ім'я

Уповноваженого Ради навіть йшли листи від приходських священиків зі скаргами на голів колгоспів, які гноблять віруючих [9].

Але така ситуація істотно змінюється з 1949 р. Одна за одною надходить інформація про розірвання договорів між міською владою та релігійними громадами, і головною мотивацією виступав часто надуманий привід, що церква «не виконує узятих зобов'язань, не ремонтує будівлі» тощо. Почали надходити постанови райвиконкомів «Про зняття з реєстрації і закриття молитовного будинку», «Про повернення за належністю будівлі клубу, зайнятого під церкву в період окупації», – географія була досить широка. «Напівзруйновані церковні будівлі розбирати, а будматеріали передавати на будівництво клубів», – слідували вказівки. «У парку культури та відпочинку імені Ілліча (який у 30-ті роки розташували на місці зруйнованого кладовища та церкви. – Г.К.), – обурено писав до Іллічівської райради Уповноважений зі справ церкви Ходченко П.С., – румуни спорудили церковний пам'ятник та огородили його. Він не має надпису і людям незрозуміло – як він виник у парку культури?». Реакція від місцевої влади не змусила довго чекати – рішення було прийнято – «Зруйнувати!» [10].

Церковні споруди, з яких у богоборчі тридцять років зробили клуби, склади та які було відновлено для християнського життя румунською окупаційною владою, знову поверталися під клуби, палаци піонерів тощо. Мотивація (поки ще вважали потрібним якимось мотивувати! – Г.К.) була простою – ще до війни держава вклала гроші у ремонт цих клубів та палаців [11].

Імітація дружнього ставлення все більше відходила на другий план: держава жорстко наступає на церкву – під контроль було взято навіть продаж церковних свічок та участь у ній промкооперації. Марно патріарх Олексій розсилав до всіх єпархій циркуляри, в яких закликав священиків «не порушувати фінансову дисципліну, не допускати виходу за кошторис, архієреям, новоприбулим на кафедру, не завантажувати своїм майном залізницю!...» [12].

Незважаючи на такі повороти політики з боку держави, віруючі ще не втрачали надію на можливість домовлятися з владою, ма-

буть, ще збереглося враження, що держава підтримує церкву, і тому, наприклад, община церкви Святої Трійці в Одесі звертається у жовтні 1951 р. до Управління у справах архітектури із проханням дозволити відновити храм, що перебуває на обліку як пам'ятник архітектури місцевого значення. Відповідь можна було очікувати – «...дана споруда, – стверджував чиновник, – неодноразово піддавалася переробці та втратила свої первинні форми. Відновлення вважати недоцільним». Але люди все ж не відступали відразу: так, переселенці із Західної України (Дрогобицька область село Рівне), яких направили у місто Первомайськ, привезли із собою навіть церковне майно – одяг для священників, дзвони, книги, хрести – вони не уявляли свого життя без церкви! І таких у місті Одесі та на Одещині було немало! [13].

Напружені зусилля богоборчої влади якнайшвидше ліквідувати «розкладаючий» вплив церкви, призвели до того, що до 1961 року в місті Одесі діяли лише храм на честь ікони Казанської Божої Матері (на Пересипі), Свято-Троїцький (грецький) храм, Успенський та Іллінський храми у Сталінському районі, храми на Другому міському (в Іллічівському районі) й Олексіївському кладовищах (на Слобідці). У них служило всього 27 священників, 9 дияконів, 10 псаломщиків [14].

У другій половині 1960-х років ситуація особливо не мінялася: закривати вже було майже нічого, а тотальний контроль продовжував діяти. Так, у звіті Уповноваженому у справах релігії при Раді Міністрів СРСР в Одеській області Родкіну М.С., говорилося, що станом на кінець 1969 року в Одесі діяло 7 православних храмів, духовна семінарія, чоловічий монастир на честь Успіння Пречистої Божої Матері, єпархіальне управління. «Суттєвих змін не відбулося. Активність віруючих, – доклдала до Москви комісія зі сприяння контролю за виконанням законодавства про культу, – на рівні колишніх років. Відвідуваність православних храмів, які знаходяться на околицях, незначна – у будні – 30-40 чоловік, у свята – 700-800. Більшою популярністю користуються Успенський та Іллінський храми, але це за рахунок приїжджих із сільської місцевості. У свята Різдва, Пасхи – 5000-8000 чоловік. Віруючі у цілому

похилого віку, 75-80 відсотків – жінки».

До зовнішнього контролю додавався невсипущий внутрішній: що кажуть священники? Можливо, антирадянська пропаганда? Критика геніального курсу партії? Але донощики звітували: у своїх проповідях священники славлять Бога, читають окремі розділи Біблії, Псалтир, молитви. Часто звертаються до віруючих із проханням молитися за мир на землі, прославляють миролюбну політику радянської держави. Додавався й «аналіз» причин, які мали б приваблювати людей до церкви: «Яскравість обрядів, добрий спів хору, проповіді й індивідуальні бесіди, які ведуть священники», [15] – коментарі, як-то кажуть, зайві, якщо тільки подумати наскільки радянська влада знищила у цих людях навіть уявлення про таке поняття, як християнство, Бог, і хоча б – духовність!

Але не все можна було взяти під контроль і «інформатор» із жалем підкреслював, що: «При сповіданні нікому не дозволяється бути присутнім, окрім священника, тому, дати якою-небудь мірою конкретну оцінку бесіди при сповіданні неможливо. Особи, додавав «сексот», з якими духівництво розмовляло, нічого визначеного та конкретного про настрій священників сказати не можуть. Будемо і надалі вивчати ці питання» [16].

Фінанси релігійних общин, як і в попередні роки, теж були під невсипущим контролем відповідних органів. Перевіряючи це питання, спеціальна комісія встановила, що Успенський собор мав загальний дохід 2750 крб., до Фонду Миру та на охорону пам'ятників було відраховано 1800 крб. Після «роз'яснювальної» роботи, яку провели члени комісії, відрахування збільшилися [17].

Отже, післявоєнна «відлига» з боку держави відносно православної церкви була, скоріш за все, своєрідним інерційним рухом, викликаним її прагненням спертися на народ у страшні часи воєнного лихоліття. Хоч церква і молилася за «владу та воїнство», за власний кошт прагнула відновлювати зруйновані храми, чітко поповнювала навіть різні державні фонди власними коштами, які склалися з копійок, що несли бідні та голодні радянські чоловіки та жінки, влада повернулася на колишні позиції, надолужуючи «упущений» час, з подвійною швидкістю

закриваючи храми, продовжуючи репресії серед священників, розвертаючи шалену нетерпимість у суспільстві до самої ідеї існування Бога та необхідності церкви. Ставлення до неї як до суттєво ідеологічного супротивника, чужорідного, ворожого радянському суспільству інституту, залишилося незмінним. Що у свою чергу призвело до суттєвого обмеження впливу церкви на духовне життя суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.92, оп.2, спр.65, арк.41-44.
2. Михайлуца М. Діяльність уповноважених рад у справах РПЦ на Півдні України у напрямку обліку та реєстрації православних культових споруд (1944-1945 рр.) / Микола Михайлуца // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2008. – № 3 (59) – С. 203, 205.

3. ДАОО, ф.11, оп.11, спр.141, арк.63-64.
 4. ДАОО, ф.11, оп.12, спр.141, арк.34-37, 149.
 5. ДАОО, ф.11, оп.11, спр.141, арк.162-165.
 6. ДАОО, ф.Р-2000, оп.3, спр.170, арк.132.
 7. ДАОО, ф.Р-6677, оп.1, спр.3, арк.1-2, 11.
 8. ДАОО, ф.Р-2000, оп.3, спр.170, арк.36.
 9. ДАОО, ф.11, оп.12, спр.609, арк.60.
 10. ДАОО, ф.Р-2000, оп.3, спр.174, арк.178-193.
 11. ДАОО, ф.Р-2000, оп.3, спр.170, арк.262.
 12. ДАОО, ф.Р-2000, оп.3, спр.156, арк.231-232.
 13. ДАОО, ф.Р-2000, оп.5, спр.170, арк.332-382.
 14. ДАОО, ф.Р-1234, оп.14, спр.2, арк.1.
 15. ДАОО, ф.Р-1234, оп.14, спр.2, арк.3-4.
 16. ДАОО, ф.Р-1234, оп.14, спр.2, арк.17.
 17. ДАОО, ф.Р-1234, оп.14, спр.2, арк.45.

Кязимова Галина «Загрозлива» релігійна ситуація та контрдуари держави 1944-1960-х рр. (на матеріалах Одеської єпархії)

У статті розкривається суперечливий і непримиренний характер відносин радянської держави до православної церкви другої половини 1940-х – 60-ті рр. Просліджується перехід держави від політики загравання з церквою, яка мала місце у роки війни, до рішучого закриття існуючих храмів тощо. Зусилля православної церкви вписатися у радянське суспільне життя, знайти компроміс, були марними – відступ був закінчений, вороже ставлення влади до церкви повернулося до колишнього богоборства.

Ключові слова: православна церква, радянська влада, непримиримість, компромісність

Кязимова Галина «Угрожающая» религиозная ситуация и контрдуары государства 1944-1960-х гг. (на материалах Одесской епархии)

В статье раскрывается противоречивый и непримиримый характер отношений советской власти к православной церкви второй половины 1940-х – 60-х гг. Прослеживается переход государства от политики заигрывания с церковью, которое имело место в годы войны, к решительному закрытию храмов и другим мерам. Усилия православной церкви вписаться в общественную жизнь советского общества, найти компромисс, были безрезультатными – отступление было закончено, враждебное отношение власти к церкви вернулось к прежнему богоборству.

Ключевые слова: православная церковь, советская власть, непримиримость, компромиссность.

Kyazymova Galyna «Threatening» the religious situation and the counterattacks of State in 1944-1960's (based on the Odessa Eparchy)

The article reveals the contradictory and irreconcilable character of relations the Soviet State to the Orthodox Church the second period of 1940's – 60's. Traced the transition from State politicians flirting with the Church, which took place during the war, a decisive closing of churches and other measures. The efforts of the Orthodox Church to fit into the social life of the Soviet society, to find a compromise, were unsuccessful – the retreat was over, the hostility of the authorities to the Church returned into their own.

Keywords: Orthodox Church, Soviet regime, intransigence, compromise

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 24.03.2016 р.